

FRIED ISTVÁN

Az *Acta Comparationis Litterarum Universarum* nyomában

KOLOZSVÁR–SZEGED–MELTZL–ZOLNAI

Bevezetés helyett

A kolozsvári Ferenc József Egyetem jogutódja az államfordulat után Szegeden létesített Ferencz József Egyetem lett: mindkét egyetem bölcsészeti karának – egyik – megkülönböztető sajátossága lett, hogy az összehasonlító irodalomtudomány önálló tanszék nélkül is az európai kitekintést a hazai – tudományos, irodalmi – hagyományokkal szintézisbe hozni kívánó diszciplína valódi otthonául szolgált. Ezt az otthonosságot két nevezetes professzor biztosította: a germanista Meltzl Hugó, majd a romanista Zolnai Béla. S hogy a diszciplínának intézményes kereteket biztosítsanak, megalapították és magas szinten szerkesztették (Kolozsvárt) az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat*, (Szegeden) a *Széphalom* című folyóiratot. Ez utóbbi adatokkal igazolható visszakapcsolásokban mutatkozik érdekeltnek, a Meltzl-folyóirat egyik európai hírű munkatársa, a „nyugati” Petőfi-kultusz ápolásában eminens szerepet játszó, svájci, franciául író Amiel a *Széphalom* szerzőinek kutatási témája; s így Meltzl megjelenik az utód közvetítésével az örökséget vállaló egyetem városában (egyetemen pedig doktori értekezés témája révén). A történet ott folytatódik, hogy a szegedi, immár József Attila Egyetem germanistája, Berczik Árpád kandidátusi értekezését a magyar komparatistika kezdeteiről írta, ezen belül kitérített helyet biztosítva Meltzl Hugó tevékenységének. E tárgyú tanulmányai magyar–német–francia nyelven jelzik a Kolozsvár–Szeged hagyomány töretlen továbbélésének időszerűségét. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a hatodik évtizedébe lépett Tiszatáj kelet-európai, kelet-közép-európai, balkáni, világirodalmi kitekintéseivel, tematikus számaival akarva-akaratlanul (mégis; inkább akarva) Meltzl és folyóirata nyomában jár. Már csak abban is, hogy a helyi erők és ez európai kitekintés harmóniáját biztosítja.

A folyóirat jelentősége

Ha igaz, hogy az összehasonlító irodalomtudomány a határ-átlépésekben mutatkozik elsősorban érdekeltnek, akkor a mainapság divatszóvá lett „dialogicitás”-t¹ aképpen foghatjuk föl, mint oszcillálást nyelvek, nyelvi kultúrák, irodalmak, médiumok között. Azaz olyan összetett kulturális érzékelés „verbalizálódás”-át, amely szüntelen produkálja a „központ” áthelyeződését. Továbbá: ha mélyebben tekintünk a goethei világirodalom-fogalom² jelentésrétegeibe, akkor aligha elégedhetünk meg annak túlságosan sokat emle-

getett tartalmi tényezőivel, nevezetesen a kölcsönös fordításirodalom kapcsolattörténeti hozadékával,³ netán a nem anyanyelvű irodalmi alkotások és szerzők nyelvhatáron túli értelmezésével, hanem tekintetbe kell vennünk

1) hogy Goethe a közlekedés és a kereskedelem fejlődésének perspektíváira, az irodalmi mechanizmus médiumainak az eddigiektől eltérő szerepvállalására hívta föl a figyelmet;⁴

2) nem kevésbé azt, hogy „orientalizmusával”, Háfiz beemelésével az európai kulturális tudatba, tanúsította a nyugat-keleti kulturális találkozás irodalmi és személységelméleti szerepét a nem egyoldalú nemzeti narratíva kívánatos szerveződésében;⁵

3) miáltal viszont rá lehetett mutatni az irodalom szűkebb értelmezéséből fakadó problémákra, valamint az irodalom és a kultúra más területei összefüggéseinek tematizálásából származtatható előnyökre.

S bár az Eckermann-beszélgetések jelentik a világirodalom-fogalom további értelmezéseinek kiindulópontját, a különféle szöveggyűjtemények és a Goethe-fordítások eleve jelzik, hogy maga Goethe helyezi a maga líráját (epikáját és talán a leginkább a *Faustot*) a lehető legtágabban érthető intertextuális hálóba.⁶ Megteremti annak esélyét, hogy a dialógusformák poétikai következtetéseit a maga felhívási struktúrája alapján sugalmazza. Ennek következtében legalább három tényező összjátéka hozhatja létre a világirodalmi folyamatot:

1) Annak szükséges belátása, hogy a közvetítés különféle formái ugyan nem önállósulnak, de nélkülözhetetlen s meghatározott körű autonómiával bíró elemei két, egymástól nyelvi- és kulturálisan elválasztott megnyilatkozás dialógusba léptetésének;

2) Továbbá annak fölismerése, hogy az úgynevezett nemzeti (anyanyelvű) irodalmak autochtonitása jobb esetben illúzió, átideologizálva az elzárkózás, az önmagába temetkezés, a hanyatlás periódusába taszíthatja a szóban forgó irodalmat;

3) Végül azt kívánatos tudatosítani, hogy irodalmak, költők műveinek összeolvasása, egymásba/egymásra látása valamennyi irodalom, költő gazdagodását segíti elő.

A goethei alapvetés nem pusztán a világirodalomra vonatkozó kijelentések újra-mondásában gondolható tovább (feltehetőleg azzal a legkevésbé), hanem Goethe szerkesztői-ismertetői szervező munkájának elemzésével, példája olyan értelmű követésével, amely ennek a tevékenységnek szembesítésére vállalkozik a Goethe halálát követő évtizedek irodalmi-tudományos fejleményeivel. Goethe volt az, aki a közvetítés hatásos, minek eredményeképpen a világirodalmi folyamat szüntelen (újra-)létesítő elgondolásait részint könyv-, részint folyóirat-ismertetésekkel támasztotta alá. Ugyancsak Goethe volt az, aki rámutatott, miszerint angol, francia és olasz (nyelvű) folyóiratokban érdekes beszámolók olvashatók a más irodalmakról, valamint a más irodalmakban nyomon kísérhető irányzatpoétikai változásokról. Goethe nem elégedett meg ennek a megfigyelésnek rögzítésével. Kitért arra, hogy

1) miért alkalmas eszköz egy folyóirat a világirodalmi kultúra népszerűsítésére,

2) miért éppen a folyóiratoknak jutott osztályrészül a közvetítés.

Ilyeténképpen a folyóiratok beépülnek az intermediális hálózatba, minthogy maguk is reprezentálják az intermedialitást. A *Le Globe* egy számának ismertetését így vezeti be Goethe:

„Reményteli szavamat, hogy ti. a mostani, igen mozgalmas korszak és az általa könynyebbé lett érintkezés révén hamar remélni lehet egy világirodalmat, és ehhez nyugati szomszédaink valóban jelentékenyen járulnak hozzá, kedvezően fogadták, és a következőképpen nyilatkoztak meg.”⁷

(...)

Nemcsak a megismételt remény jegyében fogalmazódott meg Goethe mondata, hanem arra a rádöbbenésben is, hogy ez az igazán mozgalmas korszak hívta elő a kommunikációs törekvést a világirodalom felé haladásra, amely nem utolsósorban önmagaságában is kommunikációként értendő, ha úgy tetszik dialógusként, és amely a folyóiratok hasábjain valósítható meg. Még egy fontos mozzanat érdemel itt említést. S bár Goethe nemigen határozza meg világirodalom-tudományként a maga igyekezetét az irodalmi kölcsönhatás és ezen belül a kölcsönös fordítás-ismertetés előmozdítására, jóllehet tanulmányaiból, leveleiből, szóbeli megnyilatkozásaiból összeállítható volna egy efféle „rendszer”, utókor hajlamos volt arra, hogy ilyen módon (azaz világirodalom-tudományként) minősítse Goethe megnyilatkozásainak összességét. Ugyanakkor Goethe részint megelőlegezte az irodalmak együtt szemlélését célul tűző tudományos vizsgálódást,⁸ amely a XIX. század második felében összehasonlító irodalomtörténetként kért és kapott helyet az akadémiai diszciplínák között (a comparative literature, littérature comparée elnevezéssel). A diszciplína története nem nélkülözi a paradoxonokat, hiszen Goethe nemcsak a közvetítés, hanem a recepció (s nem az utánpótlás, nem a forráskutatás) jelentőségét hangsúlyozta: „Jóakarátú olvasók már hosszú ideje elismerték, hogy ahelyett, hogy könyvekről ítélnék, megnevezem azt a hatást, amelyet rám tettek.”⁹ Annyit azért el kell mondani, hogy a sűrű Goethe-idézések ellenére az összehasonlító irodalomtudomány kezdeteinek története nem a Goethe-életműhöz fűződő viszony alapján írható le. Hiszen a pozitívizmus ugyan nem tagadta Goethe roppant jelentőségét, bár tudománytörténeti szerepét az egzaktitás vélt hiánya miatt, olykor lenéző mosollyal kezelte, mégis eltért a goethei örökségtől. Illetőleg csak annyiban vélte hasznosíthatónak, amennyiben a tudományos rendszerré merevítéséhez, a teljesnek elgondolt fogalmi struktúra kiépítéséhez szükségesnek gondolta. Az irodalomtudományi pozitívizmus fogalmi rendszere terminológiailag és tudományelméletileg alapvetően tért el a goethei elgondolástól, hiszen a „két kultúra” (a humán és a természettudományok) ellentétét és különbözőségét aképpen igyekezett feloldani, hogy egyfelől mechanikusan alkalmazta a morfológiát (mint „fejlődéselvet”), például a műfaj történetben, másfelől a természettudományos „mintát” követve reflektálatlanul közelítette a humaniorákat a természettudományokhoz. Megfelelően arról, hogy a Goethe-életműből semmiképpen sem olvasható ki sem az egészelvűség, sem a lineáris fejlődés gondolata, de arról is, hogy Goethe szintén közelítette egymáshoz a „két kultúrát” (a *Szintan* esztétikai nézeteit is közvetíti,¹⁰ ellenben a metamorfózis a személyiség létezésének egyik – igen lényeges – formájaként könyvelődik el), de amellett, hogy átesztétizálta természettudományos elképzeléseit, és természettudományos felfedezéseinek irodalmi formát kölcsönözött, a személyiség és a nyelviség két, autonómiával rendelkező területéről beszélt.

A XIX. század közepére intézményesedő összehasonlító irodalomtudomány ezért azokat a részdiszciplínákat részesítette előnyben, amelyek révén részint a kis, jelentős tények hierarchizálás nélkül összességükben a teljességet szimulálták (ilyen a tárgy- és motívumtörténet), továbbá a nagy, „nyugati” irodalmakban szerveződő műfaj történet, amely

a monografikus munkák megírását igényelte. Emellett a hatáskutatás örvendett nagy népszerűségnek, hiszen a „filiáció”-ba több irodalom volt bevonható, s nem igényelte sem az értékelést, sem az esztétikai kérdésekben való véleménynyilvánítást.¹¹

Ezt tekintetbe véve tett szert különleges jelentőségre Meltzl Hugó (és Brassai Sámuel) vállalkozása: 1877 és 1888 között Kolozsvárt jelentette/jelentették meg az összehasonlító irodalomtudomány történetében az első olyan folyóiratot,¹² amely programjával, szerkesztői gyakorlatával és közleményeinek többségével részint a goethei világirodalom-felfogás népszerűsítésével a diszciplína intézményesedését volt hivatva előmozdítani (annak ellenére, hogy az 1872-ben létesült második magyarországi egyetemen nem létezett ilyen tanszék, Meltzl germanista volt, a polihisztor Brassai pedig talán a leginkább nyelvész, róla később), részint olyan médiumként fogta föl folyóiratát, amely a közvetítést egyszerre jelölte meg eszközként és célként, azaz közölt különféle nyelvekből különféle nyelvekre készült versfordításokat, hogy az összehasonlító irodalomtudományba iktassa a még elméleti alapozásra váró műfordítástudományt. Amit az eddigi kutatás¹³ teljes joggal emlegetett: Meltzl az egyik legkövetkezetesebb követője volt Goethe világirodalmi elgondolásainak; módosításainak iránya a világirodalom-tudomány összehasonlító irodalomtudománnyá alakításával írható le. Amit azonban kevésbé emlegetettek azok, akik a saját korában mellőzött Meltzlnek, német¹⁴, magyar¹⁵ és román¹⁶ (korábban: francia)¹⁷ részről igazságot kívántak szolgáltatni, az éppen a goethei komparatiztika egy lényeges vonása említésének mellőzéséből fakadt. Ugyanis Goethének egészen közvetlen, személyes élménye volt, hogy műveit fordításokban látta viszont, hasonlóképpen meglepődve lapozott bele Carlyle Schiller-életrajzába. Az a következtetés, amit levont, a világirodalmi folyamat „természetrájz”-ába enged bepillantást, illetőleg a kölcsönhatások kölcsönös korrekciós szerepére kínál rálátást: „Azonban szerfölött helyes, ha mi most a franciák, az angolok és a németek között megvalósult szoros érintkezés révén olyan helyzetbe jutottunk, hogy egymást tudjuk korrigálni. Ez az a nagy haszon, amelyet egy világirodalom eredményez. (...) Carlyle megírta Schiller életét, és őt általában oly módon méltatta, amiképpen egy német sem képes egykönnyen. Ellenben mi Shakespeare-rel és Byronnal vagyunk tisztában, és érdemeiket talán jobban tudjuk becsülni, mint maguk az angolok.”¹⁸

Amikor Gérard de Nerval Faust-fordítását lapozgatja, felidézi a maga korai francia irodalmi élményét, megismerkedését Voltaire műveivel, Voltaire-nek és kortársainak (a jó okkal elhallgatott Rousseau-nak) hatásával kapcsolatban, és e hatással vívott küzdelmekre emlékeztet, amelyek önnön igazi (írói) természetének felismerésére készítették.¹⁹

Goethe irodalmi idegenség-tapasztalatait tematizálja. Részben azért, hogy a nyelvi határátlépések révén feltáruló, rejtett, ám új vonások körvonalazódását segítő vonások az idegenség-tapasztalatból eredeztethető sajátira figyelmeztetik, részben azért, hogy a másnyelvűség révén a folyamatos korrekció művelete válik egyre hangsúlyosabbá. Így a kölcsönös fordításirodalom segítségével kaphat a világirodalmi folyamat karakteres meghatározókat. Amikor Meltzl részint folyóirata *Petőfiana* rovatával, amelyben a legkülönbözőbb nyelvekre átültetett Petőfi-verseket közölte, részint másik szorgalmazott céljával, a különféle népköltészeti alkotások szintén különféle nyelvű fordításaival, mintegy olyan közvetítő szerepet vállalt, amely lehetővé tette a lap (gyér számú) olvasói számára a Petőfi-versfordításokkal példázott egyes és általános, valamint az általános és különös összeolvasását, a fordítások révén sajátta integrált „idegen” beépítését az adott nyelvi kultú-

rába, az adott nyelvi irodalomtudatba. A fordításirodalomban nem a lineárisan fölvázolt fejlődéselv érvényesült, hanem a ciklikusság, a Petőfi-líra és a népköltészet csak annyira „központ”, hogy lehetőséget kínálnak az „egyes” általánossá tételére, illetőleg az egyesben rejlő általános különösként, nyelvi változatként való példájára. A fordítások által megjelenő sokféle Petőfi és a még többféle népköltészet egyben a fordítástudományból adódó genetikus kapcsolat és tipológiai analógia egymásba érését emelheti ki, ennek révén körvonalazhatja az összehasonlító irodalomtudomány egy korszakának önmeghatározását is. Nagyjában-egészében abban az évtizedben, amelyben az orosz (irodalom)tudományban a történeti poétika alapelvei és metodológiája megfogalmazódott.

Meltzl poliglottizmus-, majd dekalglottizmus-elvéből következett, hogy folyóiratának címét számos nyelven írta a címoldalra, miként – jóllehet folyóiratát Magyarországon, eredetileg a magyar tudományosság számára adta ki – huszonnégy nyelven jelentette meg a közleményeket (természetesen ebbe belefoglalható a lefordítandó versek, népdalok „eredeti” nyelve is). Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* mellett a címoldalon olvasható Zeitschrift für Vergleichende Literatur, Journal d'histoire des littératures comparée, apró(bb) betűkkel: Periodico pella(!) storia letteraria comparativa, A weekly paper for the comparison of history of literatures, Papel periódico por la comparacion de las producciones de las literaturas. Az eddig megnyert munkatársak (Collaborateurs) névsora az első, 1877. január 15-i szám címoldala szerint: Dr. Schott Wilhelm (Berlin), Dr. Minckwitz J. (Leipzig), D. Cassone Giuseppe (Sicilia), Dr. Hóman O. (Kolozsvár), Imre Sándor (Kolozsvár), Dr. Mayet P. (Tokio), Dr. Wessely E. (Leipzig), Dr. Scherr Johannes (Zürich), Dr. Avenarius R. (Leipzig), Dr. Fraccaroli (Sicilia), Dr. Thomsen V. (Kopenhága).

A folyóirat bevezetőjében Meltzl „modern tudomány”-nak minősíti a lap címében megjelölt diszciplínát, s eképpen indokolja bevezetésének-népszerűsítésének szükségességét: „Amint az egyes individuum az ő embertársát legkevésbé sem nélkülözheti, úgy az egyes népek sem élhetnek meg szakadatlan közlekedés nélkül a szellemi vagy irodalmi téren.” (A szóhasználat jelzi, hogy az összehasonlító irodalom Meltzl által használt fogalma a kulturalitást is magába foglalja, s a közlekedés megjelölésével nemcsak a kommunikáció „technikai” feltételei lépnek be a definíció keretei közé, hanem – egyben – a Goethére utalás – Verkehr – is tételeződik.) A „tudományos polyglottizmus” biztosítja a folyóirat nemzetköziségét, öt vagy hat nyelven ígér Meltzl közleményeket (az első számban a magyar mellett olasz, német és francia írások lehettek), a magyar irodalom külföldre közvetítésére, a „külföldi irodalmak javának bemutatása”-ra az import-export jelzés mutatkozik a legcélszerűbbnek, egyfelől azért, mert a világkereskedelem áramába kerülve fölértékelődnek a folyóirat által prezentált szellemi-irodalmi javak, másfelől azért, mert a gazdasági egyensúly reménye az átadás-befogadás megcélzott egyensúlyával párhuzamosítható. Ezt a törekvést a „Herderek és Goethek” munkálkodása igazolja. S bár a folyóirat eleinte kizárólag irodalmi jellegű anyagot ígér, az irodalmat „a népeknek lelke, szíve” metaforával jelölve meg, a jelölést követő kettőspont után azonban így folytatja a szerkesztő: „a költéssel és philosophiával, névleg metaphysikával, aesthetikával, kritikával, legfeljebb még anthropológiával (ethnológiával)” fog a lap foglalkozni, ez utóbbival azért, mivel enélkül a „külföldi, névleg exoticus irodalmakat nem is érthetni át teljesen.” Ekképpen az interdiszciplinaritás, egy tágabban értett kultúratudomány lehetősége előtt nyílik tér.

A szintén programcikként elkönnyvelhető *Az összehasonlító irodalom előzetes feladatai*²⁰ részint azt hangsúlyozza, hogy a „fordítás-művészet” és a „goethei értelemben vett világirodalom” egyesítése látszik célszerűnek, részint azt, hogy az összehasonlító irodalomtudomány akkor válhat „jövőtudomány”-nyá, ha megszabadul teherételteitől, és nem válik ancilla historiae politicae-vé, (a politikatörténet szolgálója), sem ancilla nationis-szá, (a nemzet szolgálója), sem ancilla philologiae-vá (a filológia szolgálója), pedig az irodalomtörténetírás 1879-es állapotát ez jellemzi Meltzl szerint; ellenben az összehasonlító nyelvtudomány példáján felbuzdulva, ki kell dolgozni – és ez a folyóirat egyik fontos feladata – a tudományszak tematikáját és terminológiáját, alapul véve a „Goethe óta méltányolt műfordítás-művészet”-et. Ennek érdekében számít Meltzl valamennyi nemzet költőire, fordítóira és bölcselőire. Az értekezés második részében a polyglottizmus mellett érvel Meltzl: „A fordítás elve *közvetett* irodalmi kapcsolatra vonatkozik, ellentétben a poliglottizmus elvével, amely maga a közvetlen kapcsolat.” A világirodalom távoli cél, egyelőre a folyóirat csupán arra vállalkozhat, hogy kicsiny poliglott parlamentként szolgáljon, amelyben megvitathatók volnának az összehasonlító irodalomtudomány különböző kérdései. Az utópiába hajló helyzetleírást nem segítik a kozmopolitizmus ködös elméletei. Ellenben tudatosítani kell, hogy az összehasonlító irodalomtudomány számára nincsenek kis és nagy nemzetek, kis és nagy irodalmak, jóllehet differenciáltságukat tekintve jókora eltérések fedezhetők föl. „Egy emberi faj,²¹ lehet politikailag még annyira jelentéktelen is – az összehasonlító irodalom szempontjából ma éppen olyan fontos, mint a legnagyobb nemzet, és ilyen is marad”. Az irodalmak között más szempontot igénybe véve tesz különbséget Meltzl. A teljes műfaji rendszerrel rendelkező, kidolgozott terminológiájú kultúrákkal szembeállítja azokat, amelyeket „az irodalom nélküli népek” sajátjának tart, és amelyeket egymástól eltérő okokból csupán „népirodalom”-mal bíró művelődéseknek nevez. S ha már a XIX. században is téves ez a fajta osztályozási szempont (hiszen általa nem, vagy kevésbé ismert irodalmakat sorol az utóbbi kategóriába, minden értekező felrója Meltzlnak, hogy az orosz XIX. századi irodalomról sem vesz tudomást),²² az értekezés folytatásában (és az értekezést átható szellemiségben) jelen van egyfelől minden „népegyniség” kultúrájának továbblépési lehetősége, másfelől a nemzetiségi kérdésben tanúsított türelmetlenség, a hivatalos erőszak elutasítása. A cári Oroszországban betiltott ukrán (kisorosz) nyelv és irodalom érdekében emeli föl a szavát a Meltzl, aki a gyakorlati kétnyelvűségben, kettős kulturáltságban, mai szóval élve interkulturalitásban, a nyelvi határok tudatos és állandó átlépésében élte életét. S ha a népindividuumok érdekében szólal föl, akkor a nacionáldarwinizmustól visszaveszi a természettudományos metaforát, és a környezetvédelemben átfordítva a szellemi környezetvédelem igényét vázolja föl. „Egy népi irodalom fejlődésének megakadályozása – vonja le elemzésének máig ható tanulságát Meltzl – az emberi szellem egyik fontos sajátosságának könnyörtelen módon való kiirtását jelenti.” Az összehasonlító irodalomtudományon belül minden irodalom, kultúra egyenrangú, a politikai gyámkodástól megszabadulva (törekedve a szabadulásra) népszemélyiségként lesz azonos jogú tagja az emberi közösségnek, az általánosan belül a különöst képviselve. Ilyeténképpen kultúra és szabadság összefüggéseire derülhet fény. Ezekbe az összefüggésekbe a természeti kontextus jelentékeny mértékben vonódik be, a struggle for life darwini elvét kimondatlanul cáfolva, a környezetvédelem és a népegyniség-véde-

lem azonossága kerül hangsúlyos helyzetbe. Ily módon a kultúrák valódi körülmények közé helyeződnek, a kulturalitás pedig a különféle erők összjátékaként értelmeződhet:

„Egy korszak, amelyik bizonyos állatfajok – zergék és őstulkok – kiirtása ellen gondos és szigorú törvényekkel küzd, nem lehet képes egy emberfaj, vagy ami egy vele: egy népi irodalom kiirtására.”

Alább elítéli azt a versenyt, amely a népek „világirodalmi” között indult, önnön felsőbbrendűségét bizonyítandó, miközben „a politikai nemzet” érvényesítené a maga merev monoglotizmusa, amely „fogalom” antikizáló formában a nyelvi nacionalizmus, a monologikus nyelvhasználat és nyelvértés kifejeződése. Ennek ellenében a Meltzl által „fordításművészet”-tel, valamint a polyglottizmussal lehet küzdeni. S ami csupán a megannyi terv között beteljesületlen maradt: Meltzl egy és ugyanazt a jelenséget, problémát látja, mivel „az irodalmi kölcsönösség nem szólalhat meg csupán néhány „szólam”-ban (lábjegyzetben a „szólam”-hoz fűzi: „különféle nemzetekhez tartozó”). Amiből végül is a Meltzl által tételezett igazság(ok) többszólamúságára lehetne gondolni, netán arra, hogy igazságok léteznek, az igazság ezeknek függvényében létesülhet. Jellemző módon Meltzl magyarából németre ülteti át az alábbi című cikket: „Miért és mely határok között ismerhető el az úgynevezett patriotisztikus (nemzetiségi és háborús) líra?” Feltűnő, hogy az írás gyakorta emlegeti Goethét, míg itt Petőfi neve nem fordul elő. „Úgy tűnik – tolmácsolja Meltzl a magyar szerzőt –, mintha minden gyűlölet és fanatizmus, amely a korábbi évszázadokban a vallási kérdések területén széles körben szabadon föllángolhatott, a mi századunkban a nemzetiségi kérdésben akar visszatérni.” A nemzeti/nemzetiségi költészet mintegy levezetheti a nemzeti indulatokat, az elméleti-offenzív lép ilyenkor a gyakorlati offenzív helyébe. Végkövetkeztetésként összefoglalva: „Minden patriotisztikus líra általában csak addig a határig jogosult, míg a gyakorlati-védekező patriotizmus helyettesítője a gyakorlati-támadónak.”²⁴ (Ezzel Meltzl naivitására is szerettem volna példát hozni, arra nevezetesen, részint önmagának ellentmondva ezúttal miként rendeli alá a lírát egy nemesztétikai, hanem kifejezetten napi politikai tényezőnek, részint miként tulajdonít olyan társadalmi-pszichológiai jelentőséget a lírának, amellyel bizonyosan nem vagy csak kivételes történelmi pillanatokban rendelkezik.)

A folyóirat többnyelvűségével, igen gazdag és sokrétű, szinte áttekinthetetlenül vegyes anyagával a közvetítés médiumának szerepét vállalta, a programtervezések szókincse tovább finomította a Goethe bevezette, a kereskedelem és a gazdaság,²⁵ a közlekedés és a lélektan körébe tartozó fogalmakat, ezáltal Meltzl a folyóiratot interdiszciplináris szituációba navigálta, amely egyébként a társszerkesztőnek egyáltalában nem volt ellenére. Brassai Sámuel ugyanis 1872-től a matematika professzoraként tevékenykedett, ám esztétikai és a leginkább nyelvészeti kérdésekben is hallatta hangját, nyelvészeti nézeteinek egyike-másika a mai magyar, korszerű nyelvészetben lelt folytatóra. 1875-ben *A neo- és paleologia*, 1877-ben *Logikai tanulmányok*, 1888-ban *Szórend és accentus* címen adott ki figyelemre érdemes könyvet. Meltzl és Brassai kettőse a humaniorák és a természettudományok egymásrataltságot és közös problémafölvetését látszott szemléltetni, s így az összehasonlító irodalomtudomány kompetenciájának terét kitérítette, visszautalva a goethei életmű idevonatkozatható tanulságaira.

A folyóirat természetszerűleg nem léphetett ki a korszak tudományos irányainak köréből, s a pozitivisták filológiájának éppen úgy helyet adott, mint a pozitivisták hangultságú te-

matológiának. Csakhogy Goethe örökségéhez ragaszkodva,²⁶ ellépett az Európa-centrizmustól, s a világirodalomba tartozónak hirdette az Európán kívüli irodalmak és művészetek alkotásait, így mindjárt az első évfolyam második számában drámai-dramatizált költeményt közölt a japán irodalomból (e közlés több számon át húzódik), a *Külföldi szemle* című rovatban több Japánnal foglalkozó hírre bukkanhatunk, az 1877. december 31-i számban *Ollanta* címen „ó-perui drámának VI-ik jelenet”-ét kapjuk, az előtte lévő szám híryanagából a perzsa, a kínai, a malayo-polynesiai és a kafir, valamint az eszkimó művelődés (irodalom, szótárak) hírei tűnnek föl, többnyire angol forrás kivonata gyanánt. Ám a december 15-i szám neolatin és neogörög irodalmi beszámolót ad a lap szorgalmas munkatársa, a jónevű Johannes Minckwitz tollából.

Ez a fajta nyitottság ismét Goethét idézheti föl, aki az irodalmak/kulturák magukba zárkózását mindig rossz szemmel nézte, azt állítván: „Minden irodalom végül is kifárad, ha nem frissül föl az idegen részvételtől.”²⁷ A *Teilnahme* (részvétel, részesség) kiemelése talán nem önkényes, hiszen ezáltal az irodalmi mozgások spontaneitása és tudatossága egyként értelmezhető. Meltzl folyóiratának szerkesztői eltökéltsége a tudatos (világ)irodalmi szervezőtől származik, ám a beérkezett anyag inkább a résztvevők választásától függött, így, jóllehet nem a szerkesztői szándék cáfolataként, mégis – egy lehetséges másik elgondolás is reprezentálódik; a folyóiratszámok így összességükben képviselik az összehasonlító irodalomtudományt és a részdiszciplínákat, még hozzá az értekező próza és a fordítások által a szépirodalom formájában.

Nemcsak az feltűnő Meltzl lapjában, hogy, noha többnyire előkészületekről, tervekről, megvalósítandó ötletekről kísérel meg számot adni, és inkább csak jelzi, mint megvalósítja a teendőket, a közvetítés válik tevékenysége első számú kulcsszavává. Ebben természetesen a goethe-i figyelmeztetés fedezhető föl, a napóleoni háborúk és következményeik tanulságát levonó weimari mester Európa (és a világ) jövője, az európai, a goethei humanitás sorsa szempontjából tartotta szükségesnek a népek (és kultúrájuk) egymáshoz közeledését. Meltzl lapindítását a francia-porosz háború előzte meg; s azáltal, hogy folyóiratának munkatársai közé bevonta a távoli és a közeli kelet, valamint az amerikai kontinens szakértőit (részint a gyarmatosítást megelőző kultúrákra is figyelve), az összehasonlító irodalomtudományban oly jelentéssel bíró világirodalom előmozdítóját vélte fölfedezni, amely részint a világszerte hatását éreztető technikai fejlődéssel lépést tartva tudomásul veszi egy „globális” rend felé haladás jeleit, részint ebben a „globalizáció”-ban helyet keres azoknak a kultúráknak, amelyekre még nem irányult az érdeklődés, annak a fajta népirodalomnak résztvevőire, amely még nem volt képes „valódi” nemzeti irodalommá alakulni és bekapcsolódni a világirodalmi folyamatba (azonban amelynek befogadása gazdagítja a világirodalmat, és hozzásegíti a népirodalom résztvevőit a további, szükséges lépések megtételéhez). A Meltzl által tervezett, nagyszabásúnak elgondolt vállalkozás, az *Encyclopedia of the Poetry of the World* létrejötte esetén szemléltethette volna Meltzl poliglottizmus-elgondolását, a nyelvi akadályokat interlineáris fordításokkal (interlinear translation in one of the European languages) hidalva át, de ezáltal, hogy nép-/népies dalokat kér (popular song) vagy valamely egyéb, rövidebb költői alkotást (at least another short poetic composition), szemléltette volna a világ költészetének sokszólamúságát, de a sokszólamúságban fölfedezve a közöset, az egyfelé mutató jelzéseket, esetleg műfaji, hangvételi rokonságokat²⁸. Meltzl felhívásában nem tesz különbségeket európai és Európán túli, ismer-

tebb és kevésbé ismert népek, kultúrák, nyelvek, irodalmak között, olyan összeállítás megvalósítását tűzi ki célul, amely az irodalom által megvalósuló egyetemességet tudná példázni. Azáltal, hogy folyóiratában az egyes népegyeniségek (és kultúráiuk) szuverenitásától nem tágit, korántsem tagadja a nemzeti irodalmak tételezésének létjogosultságát. Bezárkózásukat bírálja, azt nevezetesen, hogy nem készülnek föl a más irodalmak felől érkező impulzusok befogadására.

Kiváltképpen fontosnak mondható Meltzl értekezése a technikai találmányok jelentőségéről az összehasonlító irodalomkutatás és az összehasonlító nyelvészet számára.²⁹ A technikai fejlődési sort a photogramm–telegramm–phonogramm feltalálásával jelzi, alább a vasút–telefon–phonograph fejlődési sort vázolja föl. Valamennyi találmány az egymástól távoli emberek, népek, kultúrák közelítését szolgálja, már csak azáltal is, hogy a szellemi emberek gondolatainak kifejeződését gyorsabban rögzítik, reprodukálják, és képessé teszik arra, hogy közleményeiket térben és időben eljuttassák a legtávolabbi helyekre, méghozzá rövid idő alatt. A phonogrammot aztán Meltzl a herbáriumhoz hasonlítja, hiszen, amennyiben valamennyi népköltészetből egy-egy jellegzetes darabot tartalmaz, eredeti szövegében, zenei példájában és egy nagy modern nyelv hű „reprodukciójában”, felbecsülhetetlen értékű gyűjteményt tarthatunk a kezünkben. Meltzl ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a herbáriumba gyűjtött-préselt virágok elveszítik színüket, illatukat, míg a pronogrammban megőrződnek a népdalok. S ha a könyvek a könyvesboltokban megvásárolhatók, a phonogrammok áruló üzletek megnyitására is lehet számítani. A phonogrammok lehetővé teszik a „holt” nyelvek tárolását, perdöntőek lehetnek a nyelvészet filológiai vitáiban. S nem utolsósorban egy fonográfba fölvetett „enciklopédiában” majd megjelölhető lesz a világirodalom, még inkább a világművészet (Weltpoesie). A technikai médiumok eszerint a tudományos vizsgálódást szolgálhatják, de „áru”-k lévén, a kereskedelembe kerülve a kulturális cserét is, amely „élő” ösztönzője és igazolása az összehasonlító irodalomtudománynak. Ugyanakkor meglehetősen ambivalens Meltzl magatartása a technika versus összehasonlító irodalomtudomány, az intermedialitás versus intertextualitás ügyében. A phonogramm elsőbbsége a herbáriummal szemben a merev természettudományos applikáció ellen szól, s illetéknéppen a „két kultúra” egyszerre rokon és egymással ellentétes vonásaira utal. Ám feltételezi, hogy a phonogramm segít „eredeti” állapotában megőrizni a hangot, a szót, a nyelvi fordulatokat, és nem számol azzal, hogy még az anyanyelvi hallgató-befogadó is a maga „nyelvére”, szólamára fordítja le a hallottakat. Másfelől viszont a fordítást a közvetítés és a közelítés eszközének tünteti föl, s azáltal, hogy a költői fordítás mellett interlineáris megszólaltatást is igényel, mégis csak figyelmeztet arra a mindvégig megmaradó távolságra, amely a kiinduló- és a célnyelv és kultúra között érzékelhető. Ismét Goethére hivatkozom, a fordítót úgy nevezi meg, mint „ennek az egyetemes szellemi kereskedelemnek közvetítőjé”-t, akinek munkálkodása lehetővé teszi a „cserekereskedelmet”; jöllehet a fordítás tökéletlensége aligha leküzdhető, ám a fordító munkálkodása a világban létező egyetemes forgalom egyik legfontosabb foglalatossága.³⁰ Mint innen kiolvasható, a fordítás, a kulturális munka nem szünteti meg az „idegenséget”, hanem hozzáférhetővé avatja, és éppen ebben a hozzáférhetővé avatásban mutatkozik meg valódi jelentősége. Mivel az idegen nem asszimilálható, és nem is asszimilálódik sajátjává, hanem – mindössze – leomlik a fal idegen és saját között, megvalósulhat a párbeszéd, amely a kölcsönös elfogadáshoz vezethet.

Meltzl érezhette ezt akár Petőfi fordítójaként is, de a folyóiratban publikált, különféle színvonalú fordítások közlőjeként is. Annyi bizonyosan elmondható, hogy nem pusztán az irodalomcentrikus módszertől távolodott el, miközben a nyelv- és az irodalomtudomány hasonló kérdésföltevéseit hangsúlyozta, noha mindkettőnek egymástól elkülöníthető metodológiát tulajdonított, hanem a komparatiztika érvényességét kiterjesztette a rokonnak érzett diszciplínákra is. Akik korábban összehasonlító folklorisztikai és vallástudományi értekezéseinek jelentőségét emlegették,³¹ nemcsak úttörő szerepét, a főleg a német (nyelvű) tudományosságból érkező sugalmazások magyar továbbgondolóját láttatták Meltzlben, hanem a komparatiztika fogalmának – teszem hozzá: korszerű, a mai nézőpontokat megsejtő – kiterjesztőjét, akinek a Kerényi Károlyig húzóódó, szinkretista mítosz kutatás számára is akadt mondandója.

Meltzl azonban nemcsak a távoli népek, kultúrák érdekelték, hanem a kétnyelvűségben élve, tudatában volt Magyarország, illetőleg Erdély poliglottizmusának, kettős kulturáltsága érzékennyé tette Erdély népeinek népköltészetei, irodalmi, kulturái iránt. Az újabb kutatás³² sokat hivatkozik az erdélyi szász, a román, valamint az erdélyi roma anyagra, így eredményesnek minősíthető Meltzl együttműködése a kolozsvári Ferenc József egyetem román tanárával, Grigore (Gergely) Silașival (Szilasi), aki szintén a két nyelvűségben, kettős kulturáltságban élt kétnyelvű szerzőként, jóllehet románként. Továbbá arra, hogy folyóiratával az együtt élő népek irodalmi kultúrájának kölcsönösségét, a fordítási irodalom, révén összeláthatóságát igyekezett tanúsítani, amely magatartásban joggal fedezhető föl a goethei példaadás időszerűsítésének törekvése. Az ennél tágabb, de a regionalitás lehetőségére utaló együttműködés a csernowitzi L. A. Staufe-Simiginowicz bekapcsolódása révén szélesítette a folyóirat érdeklődési körét. A csernowitzi egyetem 1875-ös megnyitásán megismert lengyel kolléga kisorosz, azaz ukrán (a korszakban rutén, ruszin) népdalok fordítását prezentálta a folyóiratban, s ez a német nyelven történő közvetítés a magyar–lengyel–„kisorosz” kulturális cserére hozott példát.³³

Az nem hallgatható el, hogy Budapest tudós-filológiai körei gyanús tekintettel méregették Meltzl folyóirat-vállalkozását.³⁴ Az ugyancsak 1877-ben, a budapesti központú Philológiai Társaság fennállásának harmadik esztendejében megindított Egyetemes Philológiai Közlöny (elnevezése ellenére) más nézőpontot érvényesített, jóllehet a fordítások közlését feladatának érezte. Az első időkben a klasszika-filológiai stúdiumoknak is bőséges teret szentelő folyóiratban a magyar pozitívizmus metodológiája szerint sorakoznak egymás mellett a közlemények, legfőljebb kontaktológiai értekezések és még inkább adatközlések adnak hírt arról, hogy Európában az összehasonlító irodalomkutatás keresi a helyét a humaniorák között. Meltzl folyóirata eleven cáfolata annak, hogy csak a centrumban valósulhatnak meg a perifériát és a „nagyvilágot” összekötő vállalkozások, a centrum látszólag szerényebb célkitűzése (a „philológiai módszer” elfogadtatása, népszerűsítése) nézőpontjából Meltzl elgondolása utópisztikusnak, megvalósíthatatlannak tetszett.³⁵ A budapesti elutasítás, a kapcsolatfelvétel elmaradása aztán mindkét fél további pályájára hatással volt. A poliglottizmus tudatától elfordulás a magyar komparatiztika XIX. század végi és XX. század eleji történetét magános kezdeményezések töredékes historikumává torzította, legfőljebb Meltzl kolozsvári tanítványainak munkáiban érvényesült a magyar irodalomtörténetre is alkalmazható komparatiztikai módszer. Ugyanakkor Meltzl arra kényszerült, hogy Budapestet kényszerűen megkerülve (Bécsből sem érkeztek biztatások)

távolabbi kutatási-egyetemi központokkal és perifériákkal keresse a kapcsolatot, amely kapcsolatkeresés a megfelelő szélesebb körű intézményi háttér hiányában (és nem utolsósorban a magányossá váló szerkesztő különködése, „önvédelmi” stratégiája miatt) egyre nehezkesebbé vált. Az 1888-ra megszűnt folyóirat mégis betöltötte hivatását, a kezdeményezői elszántság nem múlt el teljesen nyom nélkül sem a magyar, sem a nemzetközi irodalomtörténeti nyilvánosságban. Ám Meltzl újrafelfedezése, folyóirata anyagának elemzése az 1930-as esztendőik alapozása után akkor történhetett meg, amikor az összehasonlító irodalomtudomány önnön történetét fölfedezve, ennek a történetnek módszertani-elméleti tanulságait összegezni kezdte – egy újabb módszertani-konceptcionális váltás előmozdítása érdekében.

JEGYZETEK

- 1 *Zima*, Peter V.: Komparatistik als Dialog. In: Komparatistik als Dialog. Hrsg.: Johann Strutz-Peter V. *Zima*. Frankfurt am Main etc. 1991. 27–36.; Ugyanó: Komparatistik als Ideologiekritik und Dialog; Für einen dialogischen Literaturbegriff. In: Ugyanó: Komparatistik. Tübingen 1992. 80–93.
- 2 *Strich*, Fritz: Goethe und die Weltliteratur. Bern 1957.²; Turaev, Sergej Vasil’evic: Gete i formirovanie koncepcii mirovoj literatury. Moskva 1989.; Turóczy-Trostler József: Goethe, a világirodalom és Magyarország. MTA Nyelv- és Irodalomosztályának Közleményei 1951. 174–204.; *Schrimpf*, Hans Joachim: Goethe’s Begriff der Weltliteratur. Stuttgart 1968.; Vö. még: *Barabás*, Ábel: Goethes Wirkung in der Weltliteratur. Goethe, Byron und Madách. Leipzig-Rendnitz 1903.
- 3 Vö. részletesebben Koppen, Erwin; Die literarische Übersetzung. In: Vergleichende Literaturwissenschaft. Theorie und Praxis. Hrsg.: Manfred *Schmeling*. Wiesbaden 1981. 125–127.
- 4 *Günther*, Horst: Nachwort. In: *Goethe*, J. W.: Schriften zur Weltliteratur. Mit Buchillustrationen aus der Goethezeit. Hrsg.: Horst *Günther*. Frankfurt am Main 1987. 345–346.
- 5 *Hoffmann*, Michael: Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung. Paderborn 2006. 71–85.
- 6 A 4. sz. jegyzetben i. m. 218–219, 233, 238–239 etc.
- 7 Uo. 244
- 8 *Dyserinck*, Hugo: Komparatistik. Eine Einführung. Bonn 1977.
- 9 A 4. sz. jegyzetben i. m. 341.
- 10 Goethes Werke in zwölf Bänden. 12. Schriften zu Philosophie, Politik und Naturwissenschaften. Ausg. von Helmut *Holtzhauer*. Berlin–Weimar 1968. 2 338–359, 359–360, 375–377.; *Peltzer*, Alfred: Die ästhetische Bedeutung von Goethes Farbenlehre. Heidelberg 1903.; *Westphal*, Otto: Die Weltgeschichte im Spiegel von Goethes Farbenlehre. Stuttgart 1957.
- 11 *Brunel*, Pierre, *Pichois*, Claude, *Rousseau*, André M.: Qu’est-ce que la littérature comparée? Paris 1983. 115–127.; Précis de littérature comparée, sous la direction de Pierre *Brunel*-Yves *Chevel*. Paris 1989. 163–176.
- 12 1879-től Acta Comparationis Litterarum Universarum a főcím, az 1877-es évfolyamot a Babeş-Bolyai Egyetem Német Intézet és az Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde közös kiadásban jelentette meg Horst *Fassel* szerkesztésében. Cluj-Napoca–Klausenburg 2002. Hugo Meltzl von Lomnitz (Auswahlbibliographie): 321–329.
- 13 A legújabb tanulmánykötet: Hugo Meltzl und die Anfänge der Komparatistik. Hrsg.: Horst *Fassel*. Wiesbaden 2005. Hugo *Dyserinck* és Horst *Fassel* áttekintő tanulmányát követőleg részletkérdésekkel foglalkozik Vasile *Voia*, Ildikó *Tóth-Nagy*. *Komáromi* Sándor, Sanda *Tomescu Baciu*, *Tánczos* Csilla. A tanulmánytörténeti értékelésekből kimarad Attila *Fáj* értékes tanulmá-

- nya: Considerazioni sulla letteratura comparata. Forum Italicum (Buffalo) 1969. Bd. 3. nro 3. 337–354, különösen 345–346.
- 14 E téren Horst Fassel feltáró és összegző írásai feltétlenül említendők: *Wissenschaftsbeziehungen zwischen Leipzig und Klausenburg*. Das Beispiel Meltzl. In: *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*. Hrg.: Holger Fischer, unter redaktioneller Mitarbeit von Mirja Juelich. München 2005. 147–168. Hugo Meltzl und die Anfänge der Komparatistik. Rückblick oder Ausblick. Estudios Filológicos Alemanes (Sevilla), Vol. 12. 2006. 127–146.
- 15 Kerekes Sándor: Lomnitz Meltzl Hugó. Budapest 1937; *Berczik Árpád Les débuts hongrois de l'histoire littéraire comparée*. Acta Litteraria Ac. Sc. Hung. 1959. 215–249.; *Ugyanő: Eine Ungarische Konzeption der Weltliteratur*. In: *La littérature comparée en Europe orientale*. Budapest 1963 287–294.; *Vajda, György Mihály: Acta Comparationis Litterarum Universarum. Yearbook of Comparative and General Literature* 1965. 37–45.
- 16 Voia, Vasile: Das komparatistische Program von Hugo Meltzl von Lomnitz. In: *Deutsche Regionalliteratur im Banat und in Siebenbürgen im Vielvölkerraum (...)* Hrsg.: Horst Fassel. Cluj-Napoca–Klausenburg 2002. 85–90.
- 17 *Ijac, Charles: Une ancienne revue de la littérature comparée (...)* Revue de la Littérature Comparée 1934. 733–745. A tanulmány magyar bírálata Eckhardt Sándortól: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1935. 110.
- 18 A 4. sz. jegyzetben i. m. 253.
- 19 Uo. 287.
- 20 1877. 9. sz. 179–182.
- 21 A race fogalmát Meltzl minden bizonnyal Hippolyte Taine-től vette át, részint Volk, részint Volksseele jelentésben használva.
- 22 Néhány orosz tárgyú közlemény azért föllelhető a folyóiratban. *Cassone, G: Evocazione* (Da A. Puschkin). 1879. 1., 3. sz. 49 (olasz vers); *Russische Literatur*. Uo. 1, 9–10. sz. 159 (hír B. Krilov Lessing-fordításáról); *Titellose Gedichte des Grafen Alex. Tolstoj*. Uo. 2., 4. sz. 63.
- 23 1877. 15. sz. 223.
- 24 Uo. 16. sz. 241–243.
- 25 Meltzl Goethe *Verkehr* szavát fordítja 'közlekedés'-sel magyarra. A XVIII. század végétől használt 'közlekedni': mit jemande in Verbindung stehen, 1844-től kommunizieren jelentésben fordul elő. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 2. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest 1970. 636.
- 26 Meltzl emlegetett programtanulmányában (1877. 1, 9. sz. 1878. 9. sz.) nemcsak „protokollárisan” hivatkozik Goethe-re, hanem épít is a goethei alapvetésre.
- 27 A 4. sz. jegyzetben i. m. 245.
- 28 1879. 2., 10. sz. 176.
- 29 1879. 1., 5. sz. 73–79.
- 30 Goethes Werke in zwölf Bänden. 11. Schriften zur Kunst und Literatur... 459.
- 31 *Angyal, Andreas: Karl Hugo von Meltzl: Ein Vorläufer der neueren Religionsgeschichte und Kulturphilosophie. Südostforschungen* 1942. 55–107. Az írás szemlélete nem függetleníthető a megjelenés helyétől és idejétől.
- 32 Fassel: a 14. sz. jegyzetben i. m.
- 33 1879. 1., 1. sz. 16–17, 6. sz. 1010–1011.
- 34 Vö. *Kerekes*: i. m. (15. sz. jegyzet)
- 35 *Ponori Thewrewk* Emil elnöki jelentése: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1877. 408–416.
- 36 Tanulmányomban fölhasználtam, bár közvetlenül nem hivatkoztam az alábbi műveket: *Böhler, Michael: Naturwissenschaft und Dichtung bei Goethe*. In: *Goethe im Kontext. Kunst und Humanität, Naturwissenschaft und Politik von der Aufklärung bis zur Restauration*. Tübingen 1984.; *Hennig, John: Goethes Europakunde. Goethes Kenntnisse des nichtdeutschsprachigen Europas*.

Amsterdam 1987.; *Nell*, Werner; Reflexionen und Konstruktionen des Fremden in der europäischen Literatur. Literarische und sozialwissenschaftliche Studien zu einer interkulturellen Hermeneutik. St. Augustin 2001.; Vergleichende Wissenschaften. Interdisziplinarität und Interkulturalität in den Komparatistiken. Hrsg.: Peter V. *Zima* unter Mitarbeit von Reinhard *Kacinka* und Johann *Strutz*. Tübingen 2000.; *Fassel*, Horst: Chancen einer Neuausrichtung der Komparatistik in/an Mehrsprachregionen und Ballungsräumen. *Estudios Filológicos Alemanes* 7, 2005. 191–202. Meltzl folyóiratából cikkekét közöl magyar fordításban: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*. Vál., s. a. r., előszó, jegyz. Gaál György. Bukarest 1975.

